347sk18

१८

पञ्चकोशविवेकः

प्रस्तावना

वेदान्तस्य अन्यतमः विभागोऽस्ति अद्वैतवेदान्तः। तस्य प्रवर्तको भवति शङ्कराचार्यः। अद्वैतवेदान्तस्य मर्मभूतः प्रतिपाद्यः विषयो भवति जीवात्मनः परमात्मनश्च ऐक्यम्। विषयश्चायं सुलभेन अवगन्तुं न शक्यते। यतश्च अत्यन्तं दुर्विज्ञेयो भवति आत्मविचारः। लोके सत्यवस्तु किमस्ति इत्यन्वेषणं भवति वेदान्तशास्त्रस्य। तद्विषये आगमशास्त्रमेव अन्त्यं प्रमाणं भवति। आगमश्च कथयति ब्रह्म एव सत्यमेकं वस्तु तदतिरिक्तं सर्वमपि असत्यमेवेति। तदुक्तं शङ्कराचार्यैः *ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या* इदं तु वेदान्तशास्त्रस्य तात्पर्यमिति। ब्रह्म च अद्वैतं भवति तत्र द्वैतस्य स्थानमेव नास्ति। किन्तु प्रत्यक्षप्रतीत्या द्वैतस्यैव मुख्यं भानमस्ति। द्वैतं न वास्तविकं किन्तु कल्पितमिति बोधयितुं शास्त्रं प्रवर्तते। अज्ञानकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वात् शास्त्राणामिति आचार्यवचनम्। परमात्मतत्त्वस्य सुष्ठु बोधाय बहवः उपायाः स्वीकृताः वर्तन्ते। तेषु एक उपायो भवति पञ्चकोशकल्पनम्। अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चः प्रपञ्च्यते इति न्यायस्तत्राधारः।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन-

- अध्यारोपस्वरूपम् अवगम्यते।
- अपवादस्य तात्पर्यमवगम्यते।
- आत्मानात्मविवेकज्ञानं लभ्यते।
- कति कोशाः सन्तीति ज्ञानं लभ्यते।
- अन्नमयादिकोशानां लक्षणानि अवगम्यन्ते।
- ब्रह्मणः सोपाधिकनिरुपाधिकभेदः अवगम्यते।
- अरुन्धतीनक्षत्रनिदर्शनेन ब्रह्मप्रतिपादनमवगम्यते।

१८.१) अध्यारोपापवादौ

वस्तुनि अवस्त्वारोपः अध्यारोप इति लक्षणम्। यथा असर्पभूतायां रज्जौ सर्पस्य आरोपः। आरोपो नाम कल्पनम्। रज्जुं दृष्ट्वा रूपसाम्यात् सर्प इति ज्ञानं भवति। वस्तुतः तत्र रज्जुरेव वर्तते न

सर्पः। रज्जुः सर्पभ्रान्तेः अधिष्ठानं भवति। अधिष्ठानस्य रज्ज्वंशस्य अज्ञानमेव सर्पप्रतीतेः कारणम्। प्रकृतदृष्टान्ते वस्तु भवति रज्जुः अवस्तु भवति सर्पश्च। सिद्धान्ते च ब्रह्म वस्तु अज्ञानादिसकलजडसमूह अवस्तु च भवति। रज्जुं दृष्ट्वा सर्पस्य भ्रान्तिः यथा भवति तथैव सर्पं दृष्ट्वा रज्जुभ्रान्तिरपि भवेत्। साम्यं तत्र कारणमिति ज्ञेयम्। एवञ्च अध्यासः वस्तुनोः परस्परं भवत्येव। रज्जोः सर्पस्य इव शिरः नास्ति, लाङ्गूलमपि नास्ति। तथापि तदुभयमपि कल्प्यते रज्जौ। एवञ्च सर्पे ये ये धर्माः वर्तन्ते शिरस्त्वादयः ते रज्जौ कल्प्यन्ते। तत्र कारणं भवति अज्ञानम्।

अज्ञानञ्च अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञाननिवर्त्यञ्च भवति। अज्ञानस्य निवृत्तिः ज्ञानेनैव भवति। सूर्योदये तमसः यथा बाधः भवति तथा ज्ञानोदये अज्ञानस्य नाशः भवति। इयं रज्जुरिति ज्ञानं यदा उदेति तदा अयं सर्प इति भ्रान्तिज्ञानस्य निवृत्तिर्भवति। तदा वास्तविकस्य रज्जुपदार्थस्य ज्ञानमुदेति। एतदेवापवाद इत्युच्यते। वस्तुविवर्तस्य अवस्तुनः वस्तुमात्रत्वावधारणम् अपवादः। सत्यवस्तु असत्यवस्तुरूपेण परिणतं तस्य असत्यवस्तुनः निरासः। दृष्टान्ते वस्तु आसीत् रज्जुः। सः असत्यभूतसर्पाकारेण परिणतः, तस्य असत्यवस्तुनः निरासः। सिद्धान्ते तु ब्रह्म जगादाकारेण प्रतीतं, प्रतीतस्य असत्यवस्तुनः जगतः निरासः। नेह नानास्ति किञ्चन इति श्रुत्या ब्रह्मणि नानाभूतद्वैतस्य निषेधः क्रियते।

कुत एवं कश्चन उपाय इति जिज्ञासा भवति। संसारबन्धनात् मुक्तिं सर्वे इच्छन्ति। मुक्तेस्तावदेक एव उपायः ब्रह्मज्ञानम्। पाकस्य वह्निवज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिद्ध्यति इति आत्मबोधे आचार्येणोक्तम्। ब्रह्मज्ञानं सुलभं नास्ति। तस्य निर्गुणत्वात् निर्धर्मकत्वाच्च कस्यापि प्रमाणस्य विषयो न भवति। अतः मुमुक्षूणां कृते ब्रह्मज्ञानसम्पादनमुद्दिश्य सविशेषब्रह्मज्ञानद्वारा निर्विशेषस्य ज्ञानं भवति। एवं क्रमशः मुमुक्षवः सत्यज्ञानानन्तलक्षणद्वारा यथार्थतत्त्वं प्रति नीयन्ते। तथा च प्रथमं ब्रह्मजिज्ञासायां बुद्धिगोचराय सविशेषमिति प्रतिपाद्य अन्ते तन्निषेधः क्रियते। अस्यैव क्रमस्य अध्यारोपापवादन्यायः इत्युच्यते।

यद्यपि सृष्टिस्थितिलयाः ब्रह्मण एव उत्पद्यन्ते वस्तुतः ते ब्रह्मस्वरूपे न सन्ति। तच्च अन्ते एव ज्ञातुं शक्यते। मोक्षमार्गस्य प्रथमसोपाने अध्यारोपकाले वस्तुस्थितिः नावगम्यते। ब्रह्म सृष्टिकर्ता इति ज्ञात्वा ततः कर्तृत्वनिषेधः कार्यः। साधारणमानवाः अज्ञानिनः ब्रह्मणः भिन्नं स्वतन्त्रं किञ्चिद्भवति जगदिति चिन्तयन्ति। तेषां कृते जगतो निमित्तोपादानकारणे ब्रह्म इति प्रतिपादनीयं भवति। एवं जगतः स्वतन्त्रसत्ता नास्ति ब्रह्मणि एव तस्य स्थितिर्भवतीति दृढावबोधः जायते। ततश्च निर्धर्मके ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं नैव सम्भवति, कार्यकारणरहिते तस्मिन् जगत्कारणत्वं नैव सम्भवतीत्यादिभिः विचारैः कल्पितानां सर्वेषां निषेधद्वारा निर्विशिषब्रह्मावगतिः भवति।

एवञ्च बुद्धेः स्थैर्यसम्पादनद्वारा लक्ष्यप्राप्तिपर्यन्तं यत्किञ्चित् परिकल्पनं कृत्वा साक्षात्कृते लक्ष्ये परिकल्पितस्य निषेधः कार्यः। एतदेव अध्यापोपापवादयोः प्रयोजनम्। तथा च ब्रह्मस्वरूपावगतये वक्ष्यमाणाः पञ्चकोशाः अपि ब्रह्मणि कल्पिताः वर्तन्ते। ब्रह्म तत्र अधिष्ठानं, पञ्चकोशाः आरोपिताश्च। पञ्चस्वपि कोशेषु ब्रह्मत्वबुद्धिं प्रथमं प्रकल्प्य पुनस्तन्निरसनद्वारा यथार्थब्रह्मावगतिः भवति।

विषयस्य स्पष्टीकरणार्थम् अरुन्धतीनक्षत्रन्यायः उच्यते। विवाहानन्तरं रात्रिकाले स्वभार्यां बहिरानीय भर्ता अरुन्धतीनक्षत्रं प्रदर्शयति। अरुन्धतीनक्षत्रम् अत्यन्तं सूक्ष्मं भवति। अत एव तस्य दर्शनं

दुष्करमपि। भर्ता तु पूर्वं दृष्टवानस्ति। किन्तु भार्या तु पूर्वं न दृष्टवती। अतः अत्यन्तं सूक्ष्मभूतस्य अरुन्धतीनक्षत्रस्य दर्शनं न सुलभम्। तदर्थं भर्त्रा तत्र कश्चन उपायः कृतः। स च उपायः उच्यते। भर्ता स्वाङ्गुल्या आकाशं प्रदर्श्य कथयति भार्याम्, उपरि अत्यन्तं प्रकाशमानं स्थूलं यत् नक्षत्रं वर्तते तत् दृष्टं किल इति। दृष्टं तद्वा अरुन्धतीनक्षत्रमिति भार्या पृच्छति। तदा कथयति तन्न अरुन्धतीनक्षत्रमिति। तत्समीपे अन्यदेकं प्रकाशमानं लघुभूतं यत् वर्तते तदेव इति। तदपि मया दृष्टमिति भार्या कथयति। तत्र पुनः भर्तुः वचनमस्ति तन्न अरुन्धतीनक्षत्रमिति। तस्य समीपे यत् अत्यन्तं लघुभूतमस्ति तदेव इति। एवं स्थूलानि नक्षत्राणि प्रथमं प्रदर्श्य ततः लघुभूतानि प्रदर्श्य तदुत्तरम् अन्ते अत्यन्तं सूक्ष्मम् अरुन्धतीनक्षत्रं प्रदर्श्यते। एवं येषां नक्षत्राणां दर्शनं सुलभं भवति तेषां नक्षत्राणां प्रथमम् अरुन्धतीत्वेन परिचयं कृत्वा ततश्च एकैकस्य निरासं कृत्वा अन्ते मुख्यस्य अरुन्धतीनक्षस्य प्रदर्शनं क्रियते। तेन च अनेन उपायेन दुर्विज्ञेयमपि सुविज्ञेयमभवत्।

एवं दुर्विज्ञेयम् आत्मानं उपदेष्टुं शास्त्रम् अरुन्धतीनक्षत्रनिदर्शनवत् लोकबुद्धिम् अनुसरति। अन्नमयं शरीरम् आत्मा इति मूढाः चिन्तयन्ति। तदनुसारम् अन्नमयः आत्मा भवतीति प्रथमं बोधयति। अन्नमय आत्मा इति यदा मूढस्य बोधः भवति तदा तस्य निरासः क्रियते। तदुत्तरम् अन्नमयः नात्मा भवितुमर्हति, तदन्तः विद्यमानः प्राणमयकोश एव आत्मा इति बोधयति। तदुत्तरं प्राणमयः अपि नात्मा इत्युक्त्वा तदन्तः वर्तमानः मनोमय आत्मा इति बोधयति। ततश्च क्रमेण तदन्तः तदन्तः विद्यमानः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च आत्मा इति बोधयति। अन्ते च एते पञ्चकोशाः अपि आत्मा भवितुं नार्हति इत्युक्त्वा यथार्थम् आत्मस्वरूपं उद्बोधयति। स च प्रकारः प्रपञ्च्यते अग्रे।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. वेदान्तस्य विषयः कः?

२. आत्मविषये अन्त्यं प्रमाणं किम्?

३. वेदान्तशास्त्रस्य तात्पर्यं किम्?

४. अध्यारोपापवादाभ्यां प्रपञ्च्यते कः?

५. अध्यारोपः कः ?

६. सर्पभ्रान्तेः अधिष्ठानं किम् ?

७. सिद्धान्ते वस्तु किम् ?

८. सिद्धान्ते अवस्तु किम् ?

९. किन्नाम अज्ञानम् ?

१०. अपवादः कः?

११. मुक्तेः एक एव उपायः कः?

१२. केन न्यायेन दुर्विज्ञेयस्य आत्मनः प्रतिपादनं क्रियते?

१८.२) पञ्चकोशाः

अनात्मविषयेभ्यः आत्मस्वरूपं विवेचनीयमस्ति। तत्र नैके उपायाः सन्ति शास्त्रे। पूर्वस्मिन् पाठे तदर्थम् अवस्थात्रयविचारः शरीरत्रयविचारश्च कृतौ। इह तु पञ्चकोशविचारः क्रियते।

जीवस्य वास्तविकं रूपं ब्रह्म एव। सत्यज्ञानान्तम् अद्वितीयं वस्तु स्वशरीरे हृदयगुहायामेव अवगन्तव्यं भवति। यतः तस्य तत्रैवोपलब्धिरस्ति। तत्र गीतावचनं प्रमाणम्-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥ (भ.गी. १८.६१)

अत्रोक्तहृदयगुहां परितः पञ्चकोशाः सन्ति। तथा च अन्नमयकोशः प्राणमयकोशः मनोमयकोशः विज्ञानमयकोशः आनन्दमयकोशश्च। तदुक्तं पञ्चदश्याम्-

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते।

कोशास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत्॥ प.द. १.३३

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्चकोशाः। बुद्धिरत्र विज्ञानं भवति। एतैः पञ्चभिः कौशैः आत्मा आवृतो वर्तते। आवृत इत्यस्य आवृत इव इति तात्पर्यम्, नतु वस्तुतः आवरणं तत्र विवक्षितम्। एवं आत्मा आवृत इति कारणात् स्वस्वरूपं अनवगम्य विस्मृत्या संसारी भवति जीवः। पञ्चकोशविषये तैत्तिरीयश्रुतिः प्रमाणमस्ति।

तस्माद्वा एतत्स्मादन्नरसमयादन्योन्तर आत्मा प्राणमयः।

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योन्तर आत्मा मनोमयः।

तस्माद्वा एतत्स्मान्मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः।

तस्माद्वा एतत्स्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मा आनन्दमयः॥ इति। (तै.उ.२.१-४)

विश्वस्य व्यष्टिस्थूलशरीरम् अन्नमयकोशो भवति। प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियैः सहितं सत् प्राणमयकोशो भवति। मनस्तु ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनोमयकोशो भवति। बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता विज्ञानमयकोशः। अविद्यापरिणामरूपा वृत्तिः आनन्दमयश्च। कोशवदाच्छादकत्वात् कोश इति नाम। लोके खड्गस्य कोशः यथा आच्छादयति तथैव अन्नमयादयः कोशा अपि आत्मानम् आच्छादयति।

यदा अन्नमयकोशे अभिमतः जीवस्य भवति तदा सः अन्नमायात्मा भवति। यदा प्राणमये अभिमानः तदा जीवः प्राणमय आत्मा भवति। एवं तत्तत्कोशेषु कल्पिताभिमानात् मनोमायात्मा विज्ञानमयात्मा आनन्दमयात्मा च भवति जीवः।

१८.२.१) अन्नमयकोशः

शरीरत्रयं भवति कारणशरीरम्, सूक्ष्मशरीरम्, स्थूलशरीरं च। एतेषु स्थूलशरीरम् अन्नमयकोश इत्युच्यते। पञ्चीकृतभूतेभ्यः उत्पन्नः स्थूलदेह एव आन्नमयकोशः भवति। पञ्चीकृतस्थूलोत्थः देहो अन्नसंज्ञिक इति पञ्चदशीकारः। शरीरम् अन्नस्य विकारः भवति। अतः अन्नविकारत्वात् अन्नमयः। स्थूलभोगस्य आयतनं भवतीति कारणात् स्थूलशरीरमपि भवति। मातृपितृभुक्तात् अन्नविकारात् उत्पद्यते। ततश्च स्वेन भुक्तेन अन्नेन शरीरस्य स्थितिर्भवति। यदि अन्नं नास्ति तर्हि शरीरस्य नाशः भवति। अतः अन्नमयः इति शरीरस्य नाम अन्वर्थ एव।

अन्नमयेकोशे तन्मयो भूत्वा जीवः संसरति। अहं स्थूलः अहं कृशः सुन्दरः इत्येवं भ्रान्तिग्रस्तः भवति। अहं शब्दस्य आत्मेति अर्थः भवति। एवञ्च अहं स्थूलः इत्यस्य आत्मनः स्थूलत्वं बुद्ध्यते। अथवा स्थूलत्वं कृत्वं सौन्दर्यमित्यादिधर्माः आत्मनः इति चिन्तयन्ति। वस्तुतः स्थूलत्वादिधर्माः देहस्यैव नतु आत्मनः। शरीरस्य क्लेशः आत्मनः इति विचिन्त्य दुःखमनुभवति।

१८.२.२) प्राणमयकोशः

अथ प्राणमयकोशः निरूप्यते। सप्तदशावयवोपेतं सूक्ष्मशरीरमधिकृत्य पूर्वं विचारितम्। तत्र प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियैः सहितं सत् प्राणमयकोशो भवति। वृत्तिभेदेन पञ्चप्राणाः। प्राणः अपानः व्यानः उदानः समानश्च। एवं कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वाक् पाणि पाद पायु उपस्थभेदेन। एवं दशांशानां समूहः प्राणमयकोशः। अन्नमयकोशः अत्यन्तं स्थूलः भवति। तावान् स्थूलः न भवति प्राणमयकोशः। किन्तु अत्यन्तं सूक्ष्म इत्यपि वक्तुं न शक्यते। अन्नमयापेक्षया किञ्चित् सूक्ष्मं भवति।

१८.२.३) मनोमयकोशः

अथ मनोमयकोशो निरूप्यते। तृतीयः भवति अयं कोशः। मनस्तु ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनोमयकोशो भवति। पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च मिलित्वा षडंशेन मनोमयकोशो भवति। एवं श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणं तथा मनश्च मनोमयकोशे अन्तर्भवति। तथापि श्रोत्रमयः चक्षुर्मय इति कोशस्य नाम नास्ति। तत्र कारणं भवति। सर्वेषामपि इन्द्रियाणां मनः अध्यक्षः भवति। मनोधीनतया एव इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः। श्रोत्रेन्द्रियं स्वतन्त्रतया शब्दं ग्रहीतुं न समर्थम्। मनसः साहाय्यं तत्रापेक्षते। एवं चक्षुः मनसा विना रूपं न गृह्णाति। एवं सर्वत्र मनोधीनतया एव इन्द्रियाणां विषयग्रहणमस्ति। इत्थं मनसः इन्द्रियापेक्षया प्रधानत्वात् मनोमयकोश इति नाम। इन्द्रियाभावेपि स्वप्ने मनसः प्रवृत्तिरस्ति। सङ्कल्पविकल्पे मनसः विषयौ स्तः। देहेन्द्रियादिषु गेहादिषु च अहन्तां ममतां च मन एव उत्पादयति।

शब्दार्थव्यतिरिक्तः प्रपञ्चो नास्ति। अत एव प्रपञ्चः मनसि वर्तते। बन्धस्य मोक्षस्य च मनोधीनत्वं वर्तते। एवम् अन्नमयस्य प्राणमयस्य च ज्ञानशक्त्यभावात् ततो बलिष्ठत्वमपि अस्ति।

मनसः अतिरिक्ता काचिदविद्या नास्ति। मनः अविद्यायाः कार्यमस्ति। अतः संसारबन्धहेतुः मन एव। मनः बन्धस्य कारणमित्युक्तम्। मनः अस्ति चेदेव देहादिषु अभिमानरूपबन्धः भवति। मनः नास्ति

चेत् तदभिमानं नास्ति। एवं मनसः बन्धकारणत्वं सिद्धम्। मनसि विनष्टे सर्वं विनष्टं भवति। सुषुप्तौ मनोभावात् जगतः प्रतीतिरेव नास्ति।

स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या

भोक्त्रादि विश्वं मन एव सर्वम्। वि.चू. १७२

सुषुप्तिकाले मनसः लयः भवतीत्युक्तम्। अत एव जगतः भानमपि नास्ति। सुषुप्त्युत्थितस्य स्मृतिरप्यस्ति प्रमाणतया। न किञ्चिदवेदिषमिति। अतः संसारः मनःकल्पित एव। मनःकल्पितस्य संसारस्य वास्तविकता नास्ति स्वप्नवत्।

सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने

नैवास्ति किञ्चित्सकलप्रसिद्धेः॥ वि.चू.१७३

मनसः बन्धमोक्षकारणत्वम्

मन एव कारणं मनुष्याणां बन्धमोक्षयोः। वायुना आनीयते मेघः तथैव लीयते च पुनः। एवं मनसा बन्धः आनीयते। ततः मनसा तस्य निरासश्च क्रियते। येन मनसा बन्धः कल्प्यते मोक्षः तैनैव कल्प्यते। उदाहरणेन स्पष्टं भवति। पशुः रज्ज्वा बद्धो भवति। अतः पशोः बन्धहेतुर्भवति रज्जुः। यया रज्ज्वा पशोः बन्धः जातः तयैव मोचनमपि भवितुमर्हति। रज्ज्वाः विमोचनेन पशुरपि मोचितो भवति। एवमेव मनः पुरुषे दृढं रागं जनयित्वा पुरुषं बध्नाति। रागपाशेन पुरुषं बध्नातीत्यर्थः। अस्य रागपाशस्य अयं स्वभावः देहादिषु विषयेषु रागम् उत्पादयतीति। अतः राग एव पाशः रागपाश इति ज्ञातव्यम्। एवं रागपाशेन बन्धः यस्य पुरुषस्य अभवत् सः विषयाधीनतया जीवति। रागपाशेन बन्धकारणं मनः यथा भवति तथा रागपाशस्य मोचनार्थमपि मनसः कारुण्यमपेक्षते। तदर्थं विषयेभ्यः मनसः विरक्तिः अपेक्षते। विरक्तिश्च नित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञानेन भवति। विवेकश्च मनसा भवति। रागजननद्वारा मनः बन्धस्य कारणं तथा वैराग्यजननद्वारा मोक्षकारणञ्च भवतीति तात्पर्यम्। एवं बन्धनकारणं मोचनकारणमपि मन एव इति सिद्धम्।

तस्मान्मनः कारणमस्य जन्तोर्

बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने॥ वि.चू.१७६

मनः कथं बन्धस्य मोक्षस्य च कारणं भवति। अशुद्धं मनः बन्धस्य कारणं भवति। शुद्धं मनः मोक्षस्य कारणञ्च भवति। मलिनं मन एव अशुद्धमित्युच्यते। त्रयः गुणाः सन्ति। सत्त्वगुणः रजोगुणः तमोगुणश्च। तत्र रजोगुणेन तमोगुणेन च सहितं यदा भवति मनः तदा अशुद्धं भवति। रजोस्तमोभ्यां रहितं यदा मनः भवति अथवा सत्त्वमात्रगुणयुक्तं भवति तदा शुद्धं भवति। एवं रजसा तमसा च नितरां रहितं मनः मोक्षस्य हेतुर्भवति। एवं मनसः एकत्वेपि गुणभेदेन विरुद्धयोः बन्धमोक्षयोश्च कारणं भवतीति स्पष्टम्।

मनसः शुद्धिसम्पादनम्

शुद्धं मनः मोक्षस्य हेतुर्भवतीत्यक्तम्। कथं मनसः शुद्धिः सम्पादयितुं शक्यतेति चिन्त्यते। विवेकवैराग्याभ्यां मनः शुद्धं भवति। विवेको नाम अयमात्मा भवति अयमात्मा न भवतीति विवेचनज्ञानम्। आत्मानात्मविवेक इति तात्पर्यम्। अज्ञानादि सकलजडसमूहः अनात्मा भवति। आत्मा च

सच्चिदानन्दस्वरूपञ्च। सुखस्य प्राप्तिः आत्मनि एव वर्तते। आत्मभिन्नेषु वस्तुषु सुखं नास्ति दुःखमेव वर्तते। एवं यस्य बुद्धिरुद्पद्यते शास्त्राचार्योपदेशात्। तदा दुःखजनकेषु अनात्मसु तस्य विरक्तिर्भवति। विरक्तः पुनः देहादिविषयेषु रागं नोत्पादयति। एतदेव वैराग्यम्। एवं विवेकवैराग्याभ्यां मनः अन्तर्मुखं भवति। तेन च मनसः शान्तिः लभ्यते। एवं मनसः शुद्धिं सम्पाद्य प्रशान्तचित्तः सन् संसारात् मुक्तो भवेत्।

विवेकवैराग्यगुणातिरेका-
च्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै।
भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षो-
स्ताभ्यां दृढाभ्यां भवितव्यमग्रे॥ वि.चू. १७७

विषयाः यदि अरण्यमिति स्वीकुर्मः। तर्हि मनः तत्र व्याघ्रः भवति। व्याघ्रात् मरणभयात् जनाः यथा अरण्यं न प्रविशन्ति तथा साधवः मोक्षं कामयमानाः मनोव्याघ्रभयात् विषयारण्यं न प्रविशेयुः। विषयं प्रति गमनं मनसः स्वभावः।

१८.२.४) विज्ञानमयकोशः

अयं चतुर्थः कोशः। बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता विज्ञानमयकोशः। तदुक्तं विवेकचूडामणौ

बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्धं सवृत्तिः कर्तृलक्षणः
विज्ञानमयकोशः स्यात्पुंसः संसारकारणम्॥ १८६

कोशेऽस्मिन् बुद्धिः प्रधानम् भवति। निश्चयात्मिका अन्तःकरणवृत्तिर्भवति बुद्धिः। एवं बुद्धेः विषयः निश्चयः। कर्तृलक्षणः अयं कोशः। अहं कर्ता इति कर्तृत्वाभिमानः बुद्धेः कार्यं भवति। कर्तृत्वं तु ज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वम्। घटं निर्मातुं कुलालः इच्छति। केवलम् इच्छया घटः न उत्पद्यते। तत्र ज्ञानमपेक्षते। घटनिर्माणार्थं यद्यत् अपेक्षते एवं कथं निर्मातव्यं इत्येतत् सर्वमपि ज्ञातव्यम्। मृत् तत्र उपादानकारणं भवति। चक्रभ्रमणद्वारा घटः निर्मातव्यः। तस्य आकारः पृथुबुध्नोदरविशिष्टः स्यात्। एवं ज्ञानस्य स्थितिः। कृतिः प्रयत्नः।

मनः अन्तःकरणं भवति बुद्धिश्च। मनसः करणत्वं बुद्धेः कर्तृत्वञ्च इति विवेकः। विचारानन्तरं हि पुरुषस्य प्रवृत्तिः। एवं पूर्वापरीभाववत्वेन मनोबुद्ध्योः बहिरन्तर्भाव इति मनोमयानन्तरं हि विज्ञानमयस्य कथनम्। तस्माद्वा एतस्माद् मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः इति तैत्तिरीया श्रुतिरेव तत्र प्रमाणम्। परमात्मचैतन्यं बुद्धौ प्रतिबिम्बते। तदा स प्रतिबिम्बः जीव इत्युच्यते। एवं बुद्धिः परमात्मनः दर्पणमिव भवति। दर्पणं यदा अस्ति तदा एव प्रतिबिम्बः। दर्पणाभावे प्रतिबिम्बोपि नास्ति। सुषुप्तिकाले बुद्धिः नास्ति। अतः बुद्धिरूपदर्पणाभावात् जीवोपि नास्ति। तस्य परमात्मनि लयसम्भवात्। अत उच्यते बुद्धिः जीवमनुगच्छतीति। अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्तिः इति विवेकचूडामणौ। विशेषज्ञानं प्रति कारणं भवतीत्यतः बुद्धेः विज्ञानमयत्वम्। परमार्थं यत् ज्ञानमस्ति तस्मात् अन्यत् भवतीदं विज्ञानम्। मूलप्रकृतेः अवद्यायाः परिणामो भवत्ययम्। अविद्या त्रिगुणात्मिका। किन्तु अविद्यागतसत्त्वगुणस्य परिणामो भवति बुद्धिः। अत

एव निर्मला च भवति। एवं निर्मलत्वादेव दर्पण इव परमात्मनः प्रतिबिम्बः अत्र भवति। प्रतिबिम्बस्तु स्वच्छे पदार्थे खलु भवति। बिम्बगतधर्मेषु केचित् प्रतिबिम्बे अपि भवति। अत एव चित्प्रतिबिम्बभूतेन जीवेन किञ्चिदिव अवगन्तुं शक्यते। अहं स्थूलः कृशः इत्यादितादात्म्याभिमानात् अस्य ज्ञानत्वम्।

इतश्च तस्य क्रियात्वमुपपादयति। अविद्यायाः विकारः भवतीत्युक्तम्। तर्हि अविद्यावत् बुद्धेः अनादित्वम् अस्ति वेति संशयः। अस्तीति समाधानम्। पुर्वकृतकर्मवासनायाः आश्रयो भवति बुद्धिः। तादृशबुद्धेः नाशे कर्मानुगुणा सृष्टः नैव सम्भवति। आविदेहकैवल्यं संसारकारणभूतायाः बुद्धेः अनादित्वम् अवश्यं वक्तव्यम्। विज्ञानमयः सर्वव्यवहारेषु लोकिकेषु वैदिकेषु च कर्ता भवति। अस्यैव भवन्ति जाग्रतस्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः समाधिश्च। स्वकर्मानुसारेण अयं संसरति।

विज्ञानमयः आत्मनः अत्यन्तं समीपं वर्तते। अतः अत्यन्तं प्रकाशमानः भवति। स्वयं जडश्चेदपि आत्मप्रतिबिम्बसम्भवात् चेतन इव प्रतीयते। देहादीनां भवति आश्रमधर्माः तदनुगुणकर्माणि च। किन्तु विज्ञानमयः तत्सर्वम् अहन्ताममताचिन्तया स्वीयमिति चिन्तयति। ततः कर्ता भोक्ता च भवति। एवमेव अस्य संसारदुःखं भवति। लौहित्यं स्फटिकस्य धर्मः नास्ति। तथापि लोहितः स्फटिक इति व्यवहारः अस्ति। तत्र कारणं हि स्फटिकस्य समीपे लोहितं पुष्पं वर्तते। एवञ्च पुष्पे रक्तिमा अस्ति। रक्तिमा पुष्पस्य धर्मः। तथापि समीप्यात् पुष्पस्य रक्तिमा स्फटिके प्रतिबम्बते। जनाः स्फटिके प्रतीयमानः रक्तिमा पुष्पस्य भवतीत्यज्ञात्वा अविवेकेन लोहतः स्फटिकः इति कथयन्ति। तथैव अहं कर्ता भोक्ता इति सर्वेषां व्यवहारः अस्ति। अथवा अहं ब्रह्मचारी अहं सन्यासी इति। अहंपदेन आत्मा विविक्षतः। एवञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माः आत्मनः भवन्तीति अविवेकिनः चिन्तयन्ति। तत्र कारणं भवति उपाधिसामीप्यम्। यथा पुष्पसामीप्यं स्फटिकस्य। प्रकृते आत्मनः उपाधिर्भवति बुद्धिः। एवं बुद्धिसामीप्यात् बुद्धिगतान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मान् आत्मनि आरोप्य अहं कर्ता अहं भोक्ता इत्येवं तादात्म्याभिमानात् चिन्तयन्ति। पुष्पस्य अपनयने स्फटिकस्य लौहित्यमपि अपगच्छति। तद्वत् बुद्ध्युपाधिनाशे तद्गताः कर्तृत्वादिधर्माः अपि बाध्यन्ते। तदुक्तं विवेकचूडामणौ-

कूटस्थः सन्नात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः इति। (१९१)

उपाधिसम्बन्धवशात् परात्माप्युपाधिधर्माननुभाति तत्गुणः। (१९३)

परमात्मनः जीवभावः उपाधिना भवतीत्युक्तम्। उपाधिश्च विज्ञानमयकोशः अनादिर्भवति। अनादेः नाशः नास्ति। तर्हि आत्मनः जीवभावोऽपि न नश्यति । तेन च जीवस्य न मोक्षश्च इति संदेहः स्यात्। अत्रोच्यते एतत्सर्वं भ्रान्त्या कल्पितं वर्तते। अतः न वास्तविकम्। विना भ्रान्तिम् असङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकारस्य च आत्मनः विषयसम्बन्धः नैव भवति। एवं बुद्धितादात्म्यात् भ्रान्त्या प्राप्तः आत्मनः जीवभावः। अतः भ्रान्तिबाधे जीवत्वमपि बाध्यते। यावत्कालं भ्रान्तिः अवतिष्टते तावत्कालमेव जीवभावस्य सत्ता। यथा भ्रान्तिकाले एव रज्जौ प्रतीतस्य सर्पस्य सत्ता। भ्रान्तिनाशे सति रज्जौ कल्पितं सर्पत्वमपि नश्यति। अविद्याकार्यस्य अनादित्वे अपि विद्यायाः उदये सूर्योदये तमस इव अस्तमयो भवति। स्वप्ने यद्यत् दृष्टं तत्सर्वमपि प्रबोधे समूलं नश्यति। आत्मनः बुद्धिसम्बन्धः अविद्यानिमित्तः। सम्यग्ज्ञाने सति सा अविद्या नश्यति। सम्यग्ज्ञानं नाम ब्रह्मैकत्वज्ञानम्। अहं स्वम् आत्मा इति ज्ञानम्। तच्च ज्ञानं कथं उत्पद्यते इति चेत् आत्मानात्मविवेकेन इति ज्ञेयम्।

पङ्कसंयुक्तं जलं यथा स्पष्टं न प्रकाशते तथा आत्मा अपि उपाधियुक्तं सत् स्पष्टं न प्रकाशते। पङ्कापनयने सति जलं स्वयमेव शुद्धं भवति तथा उपाध्यपनयने सति आत्मा शुद्धतया अभिव्यज्यते।

१८.२.५) आनन्दमयकोशः

कारणशरीरस्य भानं सुषुप्त्यवस्थायां भवतीत्युक्तम्। अविद्यात्मकं कारणशरीरमित्यर्थः। अविद्यायां त्रयः गुणाः सन्ति। सत्त्वगुणः रजोगुणः तमोगुणश्च। अविद्यायां रजोगुणेन तमोगुणेन च युक्तः भवति सत्त्वगुणः। अत एव सत्त्वगुणस्य अविशुद्धता भवति। सत्त्वगुणस्य शुद्धिः विनष्टा भवतीत्यर्थः। एवंविधः मलिनं यत् सत्त्वमस्ति तदेव आनन्दमयकोशः भवति। तस्य पुनः अस्ति वृत्तित्रयम्। प्रियं मोदः प्रमोदश्च।

इष्टवस्तुदर्शनजन्यं सुखं प्रियम्। तल्लाभे मोदः। तद्भोगे प्रमोदश्च भवति। अभीष्टवस्तुदर्शने या वृत्तिः उदेति सा प्रियमिति व्यवह्रियते। इष्टवस्तुनः दर्शनानन्तरं यदा तस्य प्राप्तिर्भवति तदा जायमाना वृत्तिः मोद इति कथ्यते। वस्तुनः दर्शनमभवत्। तस्य प्राप्तिरपि जाता। ततश्च तदनुभवः यदा भवति तदा जायमाना वृत्तिः प्रमोद इत्युच्यते। एवंविधैः त्रिभिः वृत्तिभिः आनन्दमयकोशस्य प्रसिद्धिर्भवति।

सुषुप्तौ आनन्दमयस्य सम्यक् स्फुरणं भवति। आनन्दानुभवः सम्यगस्तीत्यभिप्रायः। अज्ञानेनावृतमिति कारणात् सुषुप्तिकालीनः आनन्दः न मुख्यः। स्वप्नजागरणयोः आनन्दस्य अल्पमेव स्फुरणं भवति। सच आनन्दः प्रियमोदप्रमोदैः अनुभूयते।

पाठगतप्रश्नाः-२

१३. कति कोशाः सन्ति?

१४. पञ्चकोशाः के ?

१५. प्रथमः कोशः कः ?

१६. ईश्वरः सर्वभूतानां कुत्र तिष्ठति?

१७. पञ्चभिः कोशैः कः आवृतो भवति ?

१८. अन्नरसमयादन्योन्तर आत्मा कः ?

१९. अन्नमयकोशः कः ?

२०. प्राणमयकोशः कः ?

२१. मनोमयकोशः कः ?

२२. विज्ञानमयकोशः कः?

२३. आनन्दमयकोशः कः?

२४. कोश इति नाम कथं युज्यते?

२५. अन्नमयकोशे तन्मयो भूत्वा कः संसरति?

२६. वृत्तभेदेन प्राणाः कति ?

२७. मनोमयकोशे कति अंशाः सन्ति ?

२८. गेहादिषु च अहन्तां ममतां च उत्पदयति कः?

२९. मनः कस्याः कार्यम् ?

३०. मनःकल्पित एव कः ?

३१. मन एव कारणं मनुष्याणां कयोः ?

३२. वैराग्यजननद्वारा मोक्षकारणं किम् ?

३३. रागजननद्वारा बन्धकारणं किम् ?

३४. विवेकवैराग्याभ्यां कम् शुद्धं भवति?

३५. निश्चयात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः का ?

३६. कर्तृलक्षणः अयं कोशः, कः ?

३७. अविद्यागतसत्त्वगुणस्य परिणामो भवति का ?

३८. परमात्मनः जीवभावः केन भवति ?

३९. अविद्यायां कति गुणाः सन्ति?

४०. त्रयः गुणाः के?

४१. आनन्दमयकोशस्य वृत्तित्रयं किम् ?

४२. इष्टवस्तुदर्शनजन्यं सुखं किम्?

४३. मोदः कदा भवति ?

४४. आनन्दमयस्य सम्यक् स्फुरणं भवति कदा ?

१८.३) अनात्मसु आत्मत्वबुद्धिः

अन्नमयादयः कोशाः भवन्ति। तेषां जीवबोधकत्वं कथमिति शङ्का स्यात्। नायं दोषः तादात्म्यात्। अन्नमयादीनां कोशपरत्वेपि तैः तादात्म्याध्यासात् तत्तन्मयो भवति। कोशेषु अभिमानात् स्वयं जीवः तत्तत्कोश इति मनुते। एवम् अन्नमये कोशे अभिमानात् स्वयं स्थूलशरीरमिति मनुते। व्यवहारकाले अन्नमयादीनां कोशानां प्राधान्यमस्ति। अतः अन्नमयादि शब्दवाच्यत्वं जीवस्य। तत्तन्मयत्वादेव जीवस्य बन्धः। तदुक्तं पञ्चदश्याम्

तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत्। प.द. १.३६

जीवः स्वरुपं परमात्मानं विस्मृत्य देहादिषु आत्मत्वबुद्धिं कल्पयति। यद्यपि जीवः स्थूलदेहादिभ्यः अथवा पञ्चकोशेभ्यः अत्यन्तं भिन्नः भवति। तथापि ते च स्वीयं स्वरूपमिति चिन्तयन्ति। यथा वा लोके दशजनाः नदीं तीर्त्वा ग्रामान्तरं प्राप्य दशजानाः अपि सन्तीति निर्णयार्थं समारब्धगणनायां गणनकर्ता आत्मानं दशमं विहाय अन्यत्र दशमम् अन्विषते। तथैव जीवः वास्तविकम् आत्मानं परित्यज्य

आत्मभिन्नेषु अनात्मभूतेषु कोशेषु आत्मानं अन्विषते। अविद्यया पञ्चकोशेभ्यः अहम् अभिन्न एव इति मनुते। अन्नमयाद्यनात्मभ्यः नान्योऽहमस्मीति अभिमन्यते। एवं स्वयं ब्रह्म भवति चेदपि स्वेन ब्रह्म अप्राप्तं भवति। एवमविद्यया अप्राप्तं यत् ब्रह्मस्वरूपमस्ति तस्य प्राप्तिस्तु भवति विद्यया। विद्या च आचार्योपदेशात्।

१८.४) पञ्चकोशविवेकः

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चः प्रपञ्च्यते इत्युक्तमादौ। एतावता पञ्चकोशानां प्रतिपादनेन आत्मनि अनात्मभूतानां अन्नमयादिकोशानां अध्यारोपः अभवत्। अथ अपवाद आरभ्यते। अपवादश्च निरासः। आत्मनि कल्पितानां अतद्धर्माणां निरासः। तेन च आत्मस्वरूपस्य भानं भवति।

सर्वत्र सर्वेषु आत्मा वर्तते। किन्तु सुलभेन तस्य प्राप्तिः कस्यापि नास्ति। तत्र कारणं भवति आत्मा गूढरूपेण वर्तते। गूढत्वं नाम आच्छाद्यत्वम्। पञ्चकोशैः आत्मा आवृतो वर्तते इति आशयः। ब्रह्म च गुहाहितं भवति। गुहा च पञ्चकोशैः निर्मिता। तैरावृत्य वर्तते निर्गुणं ब्रह्म। प्रथमं अन्नमयकोशः तदन्तः प्राणमयकोशः तदन्तः मनोमयकोशः तदन्तः विज्ञानमयकोशः तदन्तश्च आनन्दमयकोशश्च। एवं आनन्दमयादपि अभ्यन्तरे यो वर्तते स आत्मा। एवं गुहाहितत्वं ज्ञेयम्। गुहाहितस्य ज्ञानं पञ्चकोशविवेकज्ञानेनैव भवति। नायमात्मा अन्नममयेकोशः, नायमात्मा प्राणमयकोशः, नायं मनोमयकोशः, नायं विज्ञानमयः, नायम् आनन्दमयश्च इति आत्मानात्मविवेकः कर्तव्यः। एवं पञ्चकोशानाम् अपवादं कृत्वा हेयोपादेयरहितं यत् ज्ञायते तदेव ब्रह्म इति बुध्यते।

१८.४.१) अन्नमयस्य आत्मत्वनिरासः

स्थूलदेहः खलु अन्नमयकोशः। देहस्य वृद्धिः क्षयश्च भवतः अन्नविकारत्वात्। तदुभयमपि आत्मनो नास्ति। अतः देहः नात्मा। देहः जन्मनः प्राक् नास्ति मरणादूर्ध्वञ्च नास्ति। आत्मा तु सर्वदा अस्ति। अन्नविकारत्वात् अन्नस्य कार्यं भवति अन्नममयेकोशः। आत्मनः कार्यं कारणं वा न स्तः। एवं क्षणिकत्वादिधर्मविशिष्टः अन्नमयकोशः नित्यत्वादिधर्मलक्षितलक्षणः आत्मा नैव भवति। तदुक्तं पञ्चदश्याम्

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोन्नेनैव वर्धते।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावतः॥ प.द. ३.३

शरीरस्य गुणः क्षणे क्षणे भिद्यते। अस्य नियतः स्वभावः नास्ति। एकरूपेण न व्यवस्थित इति तात्पर्यम्। एकस्मिन्नपि जन्मनि बाल्यकौमाराद्यवस्थासु अपि शरीरं भिन्नत्वेन ज्ञायते। बालकस्य शरीरं भिन्नमस्ति। तदपेक्षया कुमारस्य शरीरं भिन्नमस्ति। वार्धक्ये बाल्याद् कौमाराच्च शरीरम् अत्यन्तं भिन्नमस्ति। बाल्यकाले कोमलं सुन्दरञ्च गात्रं भवति। यौवनकालेपि सुन्दरं दृढञ्च भवति। किन्तु वार्धक्ये शरीरं सुन्दरं नास्ति। अपि च यौवनादिकाले यावत् बलमासीत् तावत् बलमपि न भविष्यति वार्धक्ये। अत्यन्तं दुर्बलं भवति। एतासु अवस्थासु शरीरस्य वृद्धिर्भवति क्षयश्च भवति। एवं आत्मा नैव भवति। आत्मनः अवयवाः न सन्ति। अतः गुणः दोषो वा न स्तः। अत एव शरीरवत् वृद्धिर्वा क्षयो वा न स्तः। शरीरं जडमस्ति। आत्मा तु चेतनः भवति।

घटपटादीनां चक्षुषा दर्शनं त्वचा स्पर्शनञ्च भवति। एवं शरीरस्यापि स्पष्टं दर्शनमस्ति स्पर्शनञ्च। आत्मा चक्षुषा द्रष्टुं न शक्यते। तस्य रूपाभावात्। यतः चक्षुषः विषयो भवति रूपम्। त्वगिन्द्रियस्य विषयो भवति स्पर्शः। तदभावात् आत्मनः स्पर्शनमपि कर्तुं न शक्यते। एवं गन्धाद्यभावावात् इतरेन्द्रियाणामपि तत्र प्रवेशो नास्ति।

पादहस्तादयः स्थूलशरीरस्य अवयवाः भवन्ति। पादः नात्मा। पादाभावेपि कश्चन जीवति। एवं हस्ताभावेपि जीवति। विकलाङ्गजनाः जीवन्तीति अस्माकं प्रत्यक्षमस्ति। अतः अवयवेषु आत्मत्वबुद्धिः भ्रान्तिमात्रा एव। एतेषां स्वकर्मकरणे शक्तिप्रदायको भवत्यात्मा। आत्मा शरीरेन्द्रियाणां नियामको अस्ति चेतनत्वात्। शरीरञ्च नियम्यञ्च जडत्वात्। न खलु नियम्यनियामकयोरभेदः। आत्मा न पादः। पादस्य पादः भवति। पादस्य गमनार्थं शक्तिप्रदायक इति तात्पर्यम्। एवं हस्तस्य हस्तो भवत्यात्मा।

पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गेपि जीवनात्।

तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः॥ वि.चू.१५८

देहः देहधर्माः देहस्य कर्माणि देहसम्बद्धाः अवस्थाश्च एतेषां सर्वेषामपि साक्षी भवत्यात्मा। जननं देहस्य धर्मः। मरणं देहस्य धर्मः। बाल्ययौवनादिकं देहस्य धर्मः। गमनागमनादिकं देहस्य धर्मः। अहं स्थूलः अस्मि, अहं कृशः अस्मि इत्यादिव्यवहाराः सन्ति। अहंपदस्य अर्थः भवति आत्मा। एवम् आत्मा स्थूलः आत्मा कृशः इति दुस्थितिः जायते। स्थूलत्वादिधर्माः देहस्यैव भवति। ते च अध्यासवशात् आत्मनि आरोप्य व्यवहरन्ति। अस्य सर्वस्यापि आत्मा साक्षी भवति। एवञ्च आत्मा देहादिवलक्षणः तत्साक्षित्वात्।

देहः नात्मा इत्यत्र अन्यत् कारणम् उच्यते। देहः अशुद्धः पदार्थः भवति। यतश्च सः देहः मांसेन लिप्तः पुरीषेण पूर्णश्च वर्तते। एवं स्वेददुर्गन्धादिभूयिष्ठतया अत्यन्तम् अशुद्धः भवति स देहः। एतद्विलक्षणः स्वयं निर्मलः आत्मा कदापि अशुद्धः देहः नैव भवितुमर्हति।

शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोतिकश्मलः।

कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः॥ वि.चू.१६०

१८.४.२) मूढामूढयोर्वैलक्षण्यम्

मूढः कः अमूढः अथवा पण्डितश्च क इति चिन्त्यते। त्वङ्मांसास्थिसहितम् अशुद्धं शरीरं यः आत्मा इति मनुते सः मूढः भवति। शरीरे अहमिति तादात्म्यबुद्धिं करोति मूढः इति तात्पर्यम्। अत्र विचारशीलः पुरुषस्तु देहविलक्षणः निर्मलः परमार्थस्वरूपं परमात्मानमेव स्वस्य आत्मानं जानाति। अहं देह एव न तद्विलक्षणः इति पामरः चिन्तयति। पण्डितम्मन्यमानस्तु देहे जीवे च आत्मबुद्धिं कल्पयति। नाम देहः जीवश्च अहंपदस्य अर्थौ इति। अस्य तु शास्त्रजन्यं किञ्चिदपरोक्षज्ञानमस्ति। लोकिकव्यवहारेषु देहे वैदिकव्वयहारेषु स्वर्गादिषु जीवे च अहंत्वबुद्धिं कल्पयति। शरीरविशिष्टः जीव इति एतेषां मतिः। विना शरीरं जीवस्य वा जीवात्मानं विना शरीरस्य वा स्थितिः नास्तीति वादस्तेषाम्। न किन्तु यो आत्मानात्मविवेकज्ञः विद्वान् भवति सः शरीरादिविलक्षणं परमार्थम् आत्मस्वरूपम् अवगच्छति।

अत्र शङ्कराचार्यस्य उपदेशोऽस्ति। स्थूलदेहस्थम् अहमिति आत्मत्वबुद्धिं त्यक्त्वा निर्विकल्पे शुद्धे ब्रह्मणि अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिं सम्पादयतु इति।

आत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे
त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ।
सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे
कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व॥ वि.चू. १६३

१८.४.३) प्राणमयकोशस्य आत्मत्वनिरासः

देहे सर्वत्र व्याप्य वर्तमानः वायुरेव प्राणमयकोशः। स च जडः भवति। आत्मा तु चेतनः अतः जडत्वधर्मविशिष्टः प्राणमयकोशः न आत्मा। वायोः विकारः भवति अयं प्राणमयः। वायुः यथा आगच्छति निर्गच्छति च। एवं प्राणस्यागमनमेव उच्छ्वासः। निर्गमनं निश्वासश्च। अयं क्रियावान् परिच्छिन्नश्च। आत्मा निष्क्रियः अपरिच्छिन्नश्च। अयं प्राणः अचेतनः परतन्त्रश्च अस्ति। यतश्च इष्टमनिष्टं वा सुखं दःखं वा नायं जानाति। प्राणायामकाले अयं निरुद्ध्यते च। अस्य निरुद्ध्यमानत्वं प्रसिद्धमस्ति। प्राणः सुषुप्तौ जागर्ति। यदि अयं प्राणः आत्मा भवेत् तर्हि सुषुप्तिकालेपि तस्य जागरणात् चौरेण चौर्यादिकं न कुर्यात्। चौरे गृहं प्रविष्टे सति सः प्राणात्मा जानीयात्। किन्तु तथानुभवः नास्ति लोके। अतः नायं प्राणः आत्मा।

१८.४.४) मनोमयकोशस्य आत्मत्वनिरासः

देहादिषु अभिमानकारणं यत् भवति तदेव मनः। एतत् मन एव मनोमयकोशः भवति। अहमिदं ममेदम् इत्यभिमानाविष्टो भवति मनोमयकोशः। अहं ब्राह्मणः अहं पण्डितः मम गृहं मम पुत्रः इत्येवम् अहन्तां ममतां च करोति। अभिमानमेव तत्र कारणम्। एवं कामक्रोधादयः मनसः विकाराः भवन्ति। आत्मा निर्विकारः निरभिमानी च भवति। अतः मनोमयः नात्मा।

१८.४.५) विज्ञानमयकोशस्य आत्मत्वनिरासः

सुषुप्तौ लयं प्राप्य जाग्रति नखशिखान्तं व्याप्य शरीरे वर्तमाना निश्चयात्मिका बुद्धिः विज्ञानमयकोशः भवति। सुषुप्तिकाले विज्ञानमयस्य अस्तमयः पुनः जाग्रत्काले उदयश्च ज्ञायेते। विज्ञानमयवत् उदयः अस्तमयो वा आत्मनः नास्ति। अतः नात्मा विज्ञानमयः। निश्चयात्मिका अन्तःकरणवृत्तिर्भवति बुद्धिः। संशयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्भवति मनः। बुद्धिमनसी द्वयमपि अन्तःकरणस्यैव अंशो भवति। पुनः किमर्थं द्विधा कल्पनमिति नाशङ्कनीयम्। कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां भेदसद्भावात्। मनः करणं भवति। बुद्धिस्तु कर्ता च। एवञ्च अन्तरिन्द्रियं अन्तःकरणं कर्तृरूपेण करणरूपेण च परिणमते। बुद्धिः अन्तः वर्तते तदपेक्षया मनः बहिश्च वर्तते इत्यपि भेदः वाच्यः। अतः कोशद्वयव्यवहारः उपपद्यते एव।

१८.४.६) आनन्दमयकोशस्य आत्मत्वनिरासः

आनन्दः आत्मनः स्वरूपं भवति। तदेव भोगकाले किञ्चिदिव अनुभूयते। पुण्यकर्मणां फलानुभवकाले काचिद्धीवृत्तिःअन्तर्मुखा सती आनन्दप्रतिबिम्भभाक् भवति। सा एव पुनः भोगानन्तरं निद्रारूपेण लीयते। सा च वृत्तिः आनन्दमयः भवति। अयम् आनन्दमयः कादाचित्कः भवति। कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति। कादाचित्कत्वं तस्य अनित्यत्वं बोधयति। नित्यश्चेत् सर्वदा एकरूपेण भवत्येव। अतः अनित्यत्वात् नित्यः आत्मा भवितुं नार्हति। बुद्ध्यादौ य आनन्दः प्रतीयते अथवा प्रतिबिम्बतया अवस्थितः तस्य आनन्दमयस्य कारणभूतो य आनन्दः अस्ति। स एव आत्मा। नाम सर्वस्यापि आनन्दस्य हेतुः आत्मा एव। एष ह्येवानन्दयति इति श्रुतिः। आनन्दयतीत्यर्थः। यः आनन्दयति स प्रचुरानन्दो भवतीति प्रसिद्धं लोके। यथा य अन्येषां कृते धनं यच्छति सः अधिकधनवान् स्यात्, तद्वत्। सुखदुःखयोः अनुभवः सर्वेषाम् अस्ति। तत्र दुःखं मनसः धर्मः सुखं आनन्दमयस्य धर्मश्च इति विविच्य ज्ञेयम्।

१८.५) पञ्चकोशातिरिक्तः आत्मा

स्थूलशरीरादारभ्य सुषुप्तानन्दपर्यन्तं खलु कस्यचित् ज्ञानस्य सीमा। तन्मध्ये विद्यमानः न कोऽपि आत्मा भवतीत्युक्तम्। तर्हि स आत्मा क इति चिन्तनीयमस्ति।

पञ्चकोशाः तस्य धर्माश्च ज्ञायन्ते। अतः ज्ञानस्य विषयाः भवन्ति। यस्य ज्ञानस्य विषयाः भवन्ति तज्ज्ञानम् आत्मा भवति। सर्वमपि आत्मनो विषयो भवति। अतः आत्मना ज्ञायते सर्वमपि। किन्तु नात्मानं कोपि जानाति। न तस्यास्ति वेत्ता। उक्ताः पञ्चकोशाः येन प्रकाश्यन्ते तच्चैतन्यमेवात्मा।

परं ब्रह्म उपाधिवर्जितं शुद्धं च भवति। जन्मनाशरहितं भवति। अज्ञानेन अस्पृष्टमस्ति। मायाकृतं यत् द्वैतमस्ति तद्रहितं भवति। तस्य रूपं नास्ति। गन्धः नास्ति। रसः नास्ति। स्पर्शः नास्ति। शब्दश्च नास्ति। अतः प्रत्यक्षप्रमाणेन गृहीतुं न शक्यते। कस्यापि प्रमाणस्य विषयो न भवति। अतः अप्रमेयः। अस्य आदिर्नास्ति अन्तश्च नास्ति। अतः आद्यन्तरहितः आत्मा। आत्मा सर्वत्र अस्ति सर्वेषामस्ति। अतः अस्य त्यागः कर्तुं न श्क्यते। स्वस्यैव स्वरूपं भवतीत्यतः ब्रह्म हेयोपादेयरहितं भवति। एतादृशस्य आत्मनः बोधाय पञ्चकोशाः कल्पिताः।

पाठगतप्रश्नाः-३

४५. कोशेषु जीवः तत्तन्मयो भवति कुतः ?

४६. गुहाहितं भवति किम् ?

४७. हेयोपादेयरहितं किम् ?

४८. चक्षुषः विषयः कः ?

४९. शरीरेन्द्रियाणां नियामकः कः ?

५०. शरीरे अहमिति तादात्म्यबुद्धिं करोति कः?

५१. वायोः विकारः कोषः कः भवति?

५२. विज्ञानमयवत् उदयः अस्तमयो वा नास्ति, कस्य?

५३. संशयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्भवति किम् ?

५४. सर्वस्यापि आनन्दस्य हेतुः कः?

५५. न तस्यास्ति वेत्ता, कस्य ?

पाठसारः

पञ्चकोशविवेकः अस्ति अस्य पाठस्य विषयः। प्रथमं तावत् अध्यारोपः कः अपवादश्च क इति सुष्ठु विचारितमस्ति। तयोर्विचारं विना पञ्चकोशविवकः कर्तुं न शक्यते। ब्रह्मप्रतिपादनार्थं भवति पञ्चानां कोशानां कल्पनम्। ब्रह्म च निरुपाधिकं निर्गुणं निर्धर्मकञ्च भवति। ईदृशस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनं कर्तुं न शक्यते। अतः निर्गुणस्य प्रतिपादनार्थं सगुणस्य प्रतिपादनमपेक्षते। एवं निरुपाधिकस्य प्रतिपादनाय सोपाधिकस्य प्रतिपादनञ्च अपेक्षते। सोपाधिकब्रह्मज्ञानेनैव निरुपाधिकस्य दुर्विज्ञेयस्य ज्ञानं भवतीति कारणात् पञ्चकोशाः कल्पिताः। तथा च अन्नमयकोशः प्राणमयकोशः मनोमयकोशः विज्ञानमयकोशः आनन्दमयकोशश्च। तत्र एकैककोशस्य लक्षणमुक्तं प्रथमम्। ततश्च एकैकः अपि विस्तरशः वर्णितः। कस्य कोशस्य जाग्रदादिषु कस्याम् अवस्थायां प्राधान्यमस्तीति विचारिम्। तदूर्ध्वम् एकैकः अपि कोशः आत्मव्यतिरिक्तः भवतीति आत्मानात्मविवेकः प्रदर्शितः। शरीरस्य नाशसम्भवात् अविनाशी नात्मा भवतीत्युक्त्वा अन्नमयस्य आत्मत्वनिरासः कृतः। प्राणः क्रियावान् भवति। अतः निष्क्रिय आत्मा प्राणमयकोशः न भवतीति तन्निरासः कृतः। कामक्रोधादयः मनसः विकाराः भवन्ति। अतः निर्विकारी आत्मा मनोमयकोशः कदापि न भवतित्युक्त्वा मनोमयस्य आत्मत्वनिरासः कृतः। विज्ञानमयवत् उदयः अस्तमयो वा आत्मनः नास्तीत्युक्त्वा विज्ञानमयस्य आत्मत्वनिरासः कृतः। अन्ते च आनन्दमयः नात्मा इति प्रतिपादितम्। आनन्दमयः कादाचित्कः भवति। तेन च अनित्यत्वमागतम्। आत्मा न अनित्यः। पाठान्ते च पञ्चकोशातिरिक्तस्य आत्मनः स्वरूपं प्रदर्शितम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चः प्रपञ्च्यते, कथम्

२. पञ्चकशानां स्वरूपं वर्णयत।

३. अरुन्धतीनक्षत्रनिदर्शनं वर्णयत।

४. अन्नमयकोशस्य अनात्मत्वं प्रतिपादयत।

५. प्राणमयकोश अनात्मत्वं प्रतिपादयत।

६. विज्ञानमकोशस्य आत्मत्वनिरासं कुरुत।

७. आनन्दमयकोशस्य आत्मत्वनिरासं कुरुत।

८. आत्मनः पञ्चकोशातिरिक्तत्वे प्रबन्धमारचयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. जीवात्मपरमात्मनोरैक्यम्

२. आगमशास्त्रम्

३. ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या

४. निष्प्रपञ्चः

५. वस्तुनि अवस्त्वारोपः।

६. रज्जुः

७. ब्रह्म

८. अज्ञानादिसकलजडसमूहः

९. अज्ञानं नाम अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञाननिवर्त्यञ्च।

१०. वस्तुविवर्तस्य अवस्तुनः वस्तुमात्रत्वावधारणम् अपवादः।

११. ब्रह्मज्ञानम्

१२. अरुन्धतीनक्षत्रन्यायः

१३. पञ्च

१४. अन्नमयकोशः प्राणमयकोशः मनोमयकोशः विज्ञानमयकोशः आनन्दमयकोशः।

१५. अन्नमयः

१६. हृद्देशे

१७. आत्मा

१८. प्राणमयः

१९. विश्वस्य व्यष्टिस्थूलशरीरम् अन्नमयकोशो भवति।

२०. प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियैः सहितं सत् प्राणमयकोशो भवति।

२१. मनस्तु ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनोमयकोशो भवति।

२२. बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता विज्ञानमयकोशः।

२३. अविद्यापरिणामरूपा वृत्तिः आनन्दमयश्च।

२४. कोशवदाच्छादकत्वात् कोश इति नाम युज्यते।

२५. जीवः

२६. पञ्च

२७. षट्

२८. मनः

२९. अविद्यायाः

३०. संसारः

३१. बन्धमोक्षयोः

३२. मनः

३३. मनः

३४. मनः

३५. बुद्धिः

३६. विज्ञानमयकोशः

३७. बुद्धिः

३८. उपाधिना

३९. त्रयः

४०. सत्त्वगुणः रजोगुणः तमोगुणश्च

४१. प्रियं मोदः प्रमोदश्च।

४२. प्रियम्

४३. इष्टवस्तुलाभे

४४. सुषुप्तौ

४५. तादात्म्याध्यासात्

४६. ब्रह्म

४७. ब्रह्म

४८. रूपम्

४९. आत्मा

५०. मूढः

५१. प्राणमयः

५२. आत्मनः

५३. मनः

५४. आत्मा

५५. आत्मनः

॥ इति अष्टादशः पाठः ॥